

IZOGLOSSA

Po'latova Sevara

Filologiya fanlari nomzodi (PhD),

O'zbekiston milliy universiteti.

E-mail: sevaramahmudqizi@gmail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada izoglossa tushunchasi va uning qo'llanishi haqida ma'lumot berilgan. Izoglossalar yaxlid (agar hodisa ma'lum bir mintaqada qo'llanilib undan tashqarida uchramasa), uzuq (bir-biridan uzilgan turli mintaqalarda uchrasa), yopiq (ma'lum bir chegaralangan arealdan boshqa joyda uchramasa), ochiq (turli mintaqalarda uchrasa) bo'lishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar. Tavsifiy dialektologiya, taksonomiya, landshaft, izoglossa, izoliniya, izomorfema, izofonema, izoleksema

Abstract. This article provides information about the concept of isoglossa and its application. Isoglosses are complete (if the phenomenon is used in a certain region and does not occur outside of it), ring (if it occurs in different regions that are disconnected from each other), closed (if it does not occur anywhere but a certain limited area), open (if it occurs in different regions) it is shown that it can be

Keywords. Descriptive dialectology, taxonomy, landscape, isoglossa, isoline, isomorpheme, isophoneme, isolexeme.

Areal lingvistika lisoniy hodisalarning ma'lum hududlarda tarqalishi va shu asosda tillararo aloqalarni o'rganuvchi yo'nalishdir. Areal lingvistika asosiy tushunchalari va ish usullaridan biri **izoglossa** (gr. isos o'xshash, bir xil va gr. glossa til hodisasi) ayni bir lisoniy hodisaning tarqalish chegaralarini belgilovchi chiziq, hudud chegaralaridir.

Izoglossalar bilan uzviy bog'liq xaritalash va lisoniy (lingvistik) atlaslar tuzish areal lingvistikani lingvistik geografiya bilan yaqin aloqada ekanligini ko'rsatadi.

Izoglossa arealogik tadqiqotning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, o'zaro o'xshash hodisa (qonuniyat)ning tarqalish (qo'llanish) nuqtalarini va bu nuqtalarni tutashtiruvchi chiziqni hamda hodisaning tarqalish chegaralarini xaritada belgilovchi chiziq yoki belgi.

Izoglossani nima asosida o'tkazish (izoglossa mazmuni, tarqalishi, o'rganilayotgan hodisa yoki qonuniyat) arel tilshunoslikda juda katta ahamiyatga ega. Tavsifiy (dialektologik) ishlarda, ya'ni ma'lum bir hududdagi shevalar tavsiflanganda, odatda, shu shevaning o'lchov mezon sifatida qabul qilingan etalondan yoki boshqa bir shevadani farqlovchi katta-kichik har qanday farq qayd etib boriladi. Tavsifiy ishlarda, ko'p hollarda, bu hodisalardan qay biri qay darajada ahamiyatli ekanligi haqida tasavvurga ega emas. Shuning uchun ko'p hollarda masalan: ma'lum bir shevaning o'ziga xos xususiyatlari, sifati dialektologik 200-300 turdagi o'ziga xoslikni qayd etsa, arealog shu hodisalardan eng ahamiyatli ma'lum bir shevaning o'ziga xos antologik xususiyatda aks ettiruvchi 2-3 belgini (hodisa, qonuniyatni) izoglossa mazmuni sifatida tanlaydi va shu hodisaning tarqalish makonini (arealini) aniq belgilashga harakat qiladi. Lisoniy hodisaning (qonuniyatning) tabiatiga muvofiq ravishda izoglossa har xil, jumladan, fonetik fonologik, morfemik, morfologik, leksik, sintaktik bo'lishi mumkin.

Odatda izoglossa bitta hodisa asosida belgilanadi. Agar ikki hodisa bir-biri bilan (sabab-oqibat munosabati) o'zaro bog'langan bo'lsa, bunda ikki hodisa bitta izoglossa bilan berilishi mumkin (masalan: umuturkiy "a" ning yarim lablangan "o"ga o'tishi va tilda "o" fonemasining mavjudligi). Agar hodisalar orasida sabab-oqibat munosabatlari mavjud bo'lmasa, bunday hodisalar alohida-alohida izoglossalar bilan berilishi lozim (masalan: tilda yarim lablangan "o" fonemasining mavjudligi va umuturkiy "a"ning "o"ga o'tishi. Bunday holatda ushbu tildagi "o"ning umuturkiy "a"dan kelib chiqishi shart emas. Vaholanki, birinchi holatda "o" faqat umuturkiy "a"dan kelib chiqadi. Shuning uchun arealogik tadqiqotlar tavsifiy dialektologik tadqiqotlar nihoyasiga yetar davridagi bosqich sanaladi. Aytish mumkinki, arealogik tadqiqotlar tavsifiy dialektologik ishlarning navbatdagi bosqichidir. Ya'ni tavsifiy dialektologiya ma'lum bir shevaning chegaralarini va o'ziga xos hodisalarni aniqlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ysa, arealogik tadqiqotlar shevalar orasidagi hududiy chegaralarni olib tashlaydi. Chunki turli mintaqada amalda bo'lgan turli shevalarda qo'llanilgan bir xil hodisa (qonuniyat) arealogik tadqiqotlarda mintaqaviy-shevaviy mansublikdan qat'iy nazar bir arealga birlashtiriladi. Chunonchi: so'z boshida jarangsiz "t" tovushining jarangli "d" fonemasiga o'tishi. Umuman olganda, jaranglilashish turkiy tillarning o'g'uz guruhiga mansub tarmoqlari uchun xos hodisa sanalsada, umuturkiy *t~d* hodisasi, birinchidan, o'g'uz guruhiga kiritiladigan *turk*, *ozorbayjon*, *turkman*, shevashunoslari bu tillarning juda ko'plarida qadimgi turkiy "t"ni "d"ga o'tmasligini qayd etadi. Ikkinchidan, umuturkiy "t"ni "d"ga o'tish hodisasini o'g'uzlardan ancha uzoq bo'lgan *totor*, *boshqird*, *qirg'iz*, *o'zbek* tilining amalda bo'lgan mintaqalaridagi shevalarida ham uchratish mumkin. Shuning uchun dialektologlarning bergan oddiy tavsiflari ichida o'ta ahamiyatlilarini til yoki shevaning eng xarakterli xususiyatlarini izoglossa asosida tanlash va o'rganish talab qiladi. Shuning uchun A.Boltaev, G.Bлагоvalarning ishlarida o'zbek dialektologik tadqiqotlarida shevaning xususiyatlari sifatida ajratilgan juda ko'p sonli belgilar aksar holatlarda shevaning mohiyatini belgilash uchun ikkinchi darajali belgilar bo'lib, izoglossa vazifasini o'tay oladigan eng asosiy belgilar bu hodisalar ichida yo'qolib ketishini qattiq tanqid qilishadi.

Shevalar orasidagi chegaralarni yo'qotib, ma'lum bir hodisaning tarqalish mintaqalarini aks ettiruvchi izoglossa mazmuni (belgisi) til tizimida ahamiyatli hodisa bo'lishi ma'lum bir guruh (urug', elat, lahja, til...) yoki bir necha xususiyatlarni belgilovchi hodisa (qonuniyat) bo'lmog'i lozim. Hozirgi o'zbek tilshunosligi oldidagi eng muhim vazifalaridan biri ham mana shu bilan belgilanadi; o'zbek shevalari, turkiy tillar orasidagi o'xshashlik va farqlar behad ko'p. Lekin ularning barchasi ham izoglossa mazmuni (asosi, belgisi) vazifasini o'tay olmaydi. O'zbek shevalaridagi jo'qichilar, galdirlar, yo'qchilar deb qipchoq, o'g'uz va qarluq-uyg'ur lahjalarini atigi bitta xususiyati – so'z boshida *y~j*, *k~g* almashinuvi bilan ajrata olish ham yaqqol ko'rsatib turibdi. Ana shu xususiyat (qonuniyat) ("k"ning "g"ga o'tishi kabilar ham) qipchoq, o'g'uz va qarluq-uyg'ur shevalari orasidagi muhim belgi sanalishi mumkin. Chunki bu xususiyatlar leksik farqlar bilan ham uzviy bog'liqdir. Shuning uchun arealogik tadqiqot o'tkazishdan oldin har bir tadqiqotchi har bir izoglossa mazmunini (asos, belgisi) til tizimidagi taksonomik (tasnif etish uchun ahamiyatli bo'lgan) ahamiyatini asoslab bermog'i lozim. Tabiiyki, arealogik tadqiqot o'rganilayotgan arealning to'liq tasnifini ham o'z ichiga olishi kerak.

Izoglossalar yaxlid (agar hodisa ma'lum bir mintaqada qo'llanilib undan tashqarida uchramasa), uzuq (bir-biridan uzilgan turli mintaqalarda uchrasa), yopiq (ma'lum bir chegaralangan arealdan boshqa joyda uchramasa), ochiq (turli mintaqalarda uchrasa) bo'lishi mumkin.

Areal va izoglossalarni xarita shaklida berish shart emas. Izoglossa va areal toponimlarini sanab o'tish, ro'yxatda berish usuli bilan ham ifodalash mumkin. Lekin xaritalashtirilgan izoglossa va areal haqiqiy lisoniy manzarani – lingvistik lanshaftni beradi. Mohiyatan atama bo'lgan lanshaft (*nems.* *landchaft* – manzara, ko'rinish) atamasi arealogiyada juda keng qo'llaniladi.

Har bir kartani tuzishda dastlab kartalashtirilgan til hodisasining tarqalish chegarasi — izoliniyasi aniqlanib chiqilishi kerak. So'ngra, har xil sheva va dialektlarda mavjud bo'lgan bir xil til hodisalari izoglossa sifatida kartalashtiriladi. Ba'zi hududlarda izoglossalarning tarqoq holda uchrashi qachonlardir aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishining natijasi ekanligidan dalolat beradi. Ayrim dialektlarda leksik izoglossalar yig'indisida noaniqlik uchrasa, ba'zi dialektlarda esa, fonetik izoglossalar ayniqsa, zich joylashgan bo'ladi. Morfologik izoglossalar zichligi leksik va fonetik izoglossalar zichligi orasida bo'lib, keyingisiga yaqinroq turadi.

Bu xil izoglossalarning ko'proq massivga tarqalishida qadimda aloqa yo'llari va daryo oqimi katta rol o'ynagan bo'lishi mumkin. Kartalashtirilgan hudud turli tomonga tarqalgan izoglossalarni o'z ichiga olganda har xil lingvistik hodisalarning tarqalishi ba'zan bir-biriga mos kelmay qolishi mumkin. U holda o'xshash bo'lmagan ayrim gruppalar izoglossalar bir-biriga juda yaqin yo'l bilan o'tib, izo- glossalar to'dasini, yig'indisini tashkil etgan joylarni aniqlash lozim bo'ladi.

Umuman, xulosa qilib aytish mumkinki, mos hodisalarning u yoki bu a'zolari, bo'lagi tarqalgan eng chet nuqtalarni tutashtiruvchi atlas kartasidagi chiziqli izoglossadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akhmedov A. R., Sevara P. Theoretical and practical issues of creating uzbek areal linguistics //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 12. – C.142-146.
2. Pulatova S.M. Unas of modern usbek literary norms (on the example of Vobkent district). T., international journal of word art volume 4, issue 1. 2021.
3. Pulatova S.M. Areal linguistics. Globe. 2020.
4. Rahmatovich A. A. Po'latova S.M. Vobkent tumani shevasida so'zning morfemik tarkibi //scientific reports of bukhara state university. – c. 123.
5. Akhmedov A. R., qizi Po'latova S. M. O 'zbek shevalarini lingvo-geografik xaritalashtirish //Conferences. – 2021.